

O'ZBEKSTAN RESPUBLİKASI JOQARI HA'M ORTA ARNAWLI
BİLİMLENDİRİW MİNİSTRLİĞİ

BERDAQ ATINDAG'I
QARAQALPAQ MA'MLEKETLİK UNİVERSİTETİ

QARAQALPAQ FİLOLOGİYASI FAKULTETİ

Jurnalistika ta'lim bag'darʒnʒn' 3-kurs studenti Ubbiev
Ikramnin' «Orator o'neri, g'alaba xabar tili» pa'ninen
jazg'an

K U R S

jumʒsʒ

Tema: Oratorli'q o'nerine qoyi'latug'i'n talaplar

Orʒlag'an:
Qabʒlag'an:

Ubbiev I.
Marziyaev J.

NO'KİS – 2014

REJESI

Kirisiw

Tiykarg'i' bo'lim

1-bo'lim. ERTE DA'WIR ORATOR O'NERI

2-bo'lim. ORATOR O'NERININ' RAWAJLANI'W BASQI'SHLARI'

**3-bo'lim. RADIO HA'M TELEVIDENIEDE ORATORLIQ O'NERININ'
O'ZINE TA'N O'ZGESHELIKLERI**

Juwmaqlaw

Paydalanlg'an a'debiyatlar dizimi

Kirisiw

G'a'rezsizlikke erisken jigirma ji'l dawami'nda O'zbekstan Respublikasi' puqaralari'ni'n' pa'rawan turmi'si'n ta'miyinlew maqsetinde huqi'qi'y tiykarlar jarati'ldi'. A'sirese, g'alaba xabar qurallari'ni'n' huqi'qi'y tiykarlari'n jetilistiriw boyi'nsha na'tiyjeli jumi'slar ali'p bari'ldi'. Buni'n' ushi'n puqarali'q ja'miyeti institutlari' sistemasi'nda g'alaba xabar qurallari'ni'n' orni' ha'm rolin tag'i' da bekkemlew wazi'ypasi' qatan' tu'rde qoyi'ldi'. G'alaba xabar qurallari'n bunnan bi'ylayda erkinlestiriw, ma'mleketlik emes, baspaso'z basi'li'mlari', radio, televidenienin' jumi'si'n janlandi'ri'wg'a, olardi'n' Internet global tarmag'i'na kiriw imkaniyatlarin' ken'eytiwge, ali'p bari'li'p ati'rg'an reformalar siyasati'ni'n' aydi'nli'g'i'n ha'm ja'riyali'li'g'i'n ta'miyinlewge ayri'qsha itibar qarati'ldi'.

Milliy jurnalistikani'n' sapasi'n, sheberligin ha'm ta'sirshen'ligin artti'ri'w oni' rawajlang'an ma'mleketlerdin' g'alaba xabar qurallari' erkinligi erisken joqari' talaplar ha'm o'lshepler da'rejesinde ko'rsetiw ushi'n imkan beretug'i'n sharayatlardi' jarati'w maqsetinde g'alaba xabar qurallari' salasi'ndag'i' ni'zamshi'li'qti' bunnan bi'layda jetilistiriw bag'dari'nda di'qqatqa i'layi'q jumi'slar a'melge asi'ri'ldi'. O'zbekstanda demokratiyali'q jan'alani'wlardi' teren'lestiriw ha'm puqaralardi'n' erkinliklerin ta'miyinleniwdin' en' a'hmiyetli sha'rti – bul g'alaba xabar qurallari'n rawajlandi'ri'w ushi'n demokratiyali'q

mu'mkinshiliklerdi jarati'w boyi'nsha ani'q ilajlardi' a'melge asi'ri'w boli'p tabi'ladi'.¹

Basqasha aytqanda, g'alaba xabar qurallari'ni'n' ja'miyettegi orni'n jetilistiriw, baspaso'z, televidenie, radio xi'zmetin ja'ne de libirallasti'ri'w, olardi'n' biyg'a'rezligin ha'm erkinligin a'melde ta'miyinlew ma'selelerin turmi'si'mi'zdi' reformalasti'ri'w ha'm jan'alaw bag'dari'nda aldi'mi'zg'a qoyg'an basli' wazi'ypalardi'n' biri etip belgilengenligin ko'remiz.

O'zbekstan Respublikasi' o'z g'a'rezsizligine erisken jigirma ji'l ishinde, «En' da'slep g'alaba xabar qurallari'ni'n' rawajlani'wi'n ta'miyinleytug'i'n demokratiyalı'q talap ha'm standartlarga toli'q juwap beretug'i'n bekkem ni'zamshi'li'q bazasi'n jaratti'. Bul da'wirde g'alaba xabar qurallari'n erkin ha'm jedel rawajlandi'ri'wg'a, ma'limleme tarawi'ni'n' na'tiyjeli xi'zmet ko'rsetiwin ta'miyinlewge qarati'lg'an 11 ni'zam hu'jjetleri qabi'l etildi. o'zbekstan respublikasi'ni'n' g'alaba xabar qurallari'ni'n' huqi'qi'y tiykarlari'n jetilistiriwge qarati'lg'an ni'zamlardi'n' qabi'l etiliwi ma'mleketimizde huqi'qi'y demokratiyalı'q reformalardi'n' a'melge asi'wi'na kepillik beriwshi tiykar si'pati'nda xi'zmet etpekte.

Qaraqalpaqstan Respublikasi'nda da g'a'rezsizliktin' da'slepki ku'nlerinen baslap-aq, G'alaba xabar qurallari'ni'n' jumi'slari'n jetilistiriw boyi'nsha bir qatar ni'zamlar qabi'l etildi. olarda birinshi itibar g'alaba xabar qurallari'ni'n' xi'zmetin ta'rtipke sali'wshi' huqi'qi'y negizdi rawajlandi'ri'wg'a qarati'ldi'. Ma'mleket g'alaba

¹ Каримов И.А. Елимизди модернизациялаў ҳәм кўшли пуқаралық жәмийет қурыў – ең аҳмийетли мақсетимиз. «Еркин Қарақалпақстан» 2001-жыл 30-январь.

xabar qurallari'n demokratiyalasti'ri'wdi'n' huqi'qi'y tiykarlari' bolg'an «G'alaba xabar qurallari' haqqi'nda» g'i', «Baspa xi'zmeti haqqi'nda», «Avtorli'q huqi'q ha'm tu'rles huqi'qlar haqqi'nda», «Ma'limleme ali'w kepillikleri ha'm erkinlikleri haqqi'nda», «Jurnalistlik xi'zmetti qorg'aw haqqi'nda», «Ma'limleme ali'w erkinligi printsipleri ha'm kepillikleri haqqi'nda» ni'zamlar qabi'l etildi. A'meldegi qabi'l etilgen bul ni'zamlar jigirma ji'l ishinde qosi'msha ha'm o'zgerisler esabi'nan jetilistirilip bari'ldi'.

Mine son' arqas'nda g'alaba xabar qurallar? ha'r ta'repleme o'zinin' rawajlan'w jollar'n belgilep ald?. A'sirese, on'n' ishki teoriyal'q ta'repleri ha'r ta'repleme rawajland?. Ma'selen, janrlar bug'an ayq'n m'sal bola alad?. Biz o'z kurs jum's'm'zda mine us? janrlard'n' biri bolg'an ocherk janr'na ken' tu'rde toqtal'p o'tiwdi ald'm'zg'a maqset etip qoyd'q.

1-bo'lim. ERTE DA'WIR ORATOR O'NERI

Oratorl^{iq} o'neri tiykarlar[?] pa'ninin' tu'p tiykarl[?] tariyx^{na} ko'z jibersek onⁿ' da'slepki sh^g'^w oraylar[?] bizin' a'sirimizden bur^{ng}'[?] V a'sirlerdin' ortalar^{nda} Afinada payda bolg'an dep boljaym^z. Onⁿ' tiykar^g'[?] sh^qqan watan[?] Sitsiliya bolg'an. Birinshi ret du'nyag'a belgili bol^p o'zinin' atlarⁿ oratorl^{iq} o'nerinen a'melge jayg'an ha'm da'slepki etiwshiler retinde tan^{lg}'an adamlar Korak ha'm Tisiy degenler bolg'an. Biraq olardan keyingi awladlarga'a belgili da'rejede jazba yoki basqa belgi qalmag'an. Olardⁿ' zamanlaslar[?] bolg'an (483-376) Gorgiy, Lisiy (459-380) keyinirek Aristotel, Tsitseronlardⁿ' miynetleri, do'retpeleri bu'gingi da'wirimizge kelip jetken.

Ritorikanⁿ' yag'ⁿy (oratorl^{iq} o'neri) pa'n s^{pat}nda Gretsiyada, Rimde, Afinada, Sitsiliyada payda bol^p du'nya a'lemine taral^w'[?] u'lken a'hmiyetke iye bold[?]. O'ytkeni bular da'wirinde ritorika pa'n s^{pat}nda du'nya iliminin' u'lken bir taraw^{na} aylang'an edi.

Ritorika pa'ninin' tiykar[?] joqar^{da} ayt^{lg}'an territoriyalarda yag'ⁿy Afinada (Gretsiya) Sitsiliyada o'zinin' sa'wlesin tapt[?]. Al pa'n s^{pat}nda basqa ellerde, xal^{ql}larda qa'wimlerde ko'rinbegeni menen, on[?] do'retiwshilerdin' qashshan-aq dan'q[?] a'melge sh^qqan edi. Olar du'nya iliminin' u'lken bir taraw^{na} aylang'an edi. Olar Orta Aziya ha'm kishi Aziya xal^{ql}lar[?] aras^{han} da sh^{qt}'[?]. Oratorl^{iq} o'nerinin' payda bol^w etaplar[?] Orta Aziyada bizin' a'sirimizden bur^{ng}'[?] VI a'sirlerde ko'rine baslad[?]. Ha'tteki sh^g'^s Aral jag'alawlar^{nda} jasaytug'ⁿ Sak, Massaget qa'wimlerinde so'z o'nerine q^zg'^{atug}'ⁿ (ritorika, oratorl^{iq} o'neri, so'z

ma'deniyat?, so'z o'neri degen terminler payda bolmastan bur'ni oratorl'q o'neri turm'sta payda bolg'an adamlar bizin' eram'zdan bur'ng'? X-VII a'sirlerde payda bolg'anl'g'ni tariyx biykarlamayd?. M'sal?: tariyxsh?, professor Sergey Pavlovich Tolstovt'n' arxeologiyal'q izertlewi boy'nsha Aqsha da'rya ha'm S'xda'ryan'n' ortan'g'? jag'alawlar'nda Inkar da'rya boy'nan Sak, Massaget qa'wimlerinin' eskertkish izlerin tapqan. Olar sharwash'l'q, bal'qsh'l'q, an'sh'l'q ka'sipleri menen shug'illang'an qa'wimler bolg'an. Tagesken (jerdin' at?) ha'm uyqaraqtan qaz'l'p tab'l'g'an bizin' eram'zdan bur'ng'? X a'sirlerdegi bronzadan islengen zatlard'n' ishinde, yag'n'y zatlard'n' a'tirap'nda ko'plegen q'z'ql'q jaz'wlard?, naq'l-maqallard'ko'rgen.

Buzin' eram'zdan bur'ng'? VI a'sirlerde ull? so'z sheberlerinin' do'retken ko'plegen sh'g'armalar? bizge deyin kelip jetip at'r. A'sirese mus'lman xal'qlar'na o'zinin' ta'sirin tiygizgen «Tumaris», «Sh'raq», «Zarina ha'm Strangina», «Zarina ha'm Odaptida» usag'an epikal'q sh'g'armalar bir neshe a'sirler dawam'nda Oрта Aziya xal'qlar'na x'zmet isledi. Ritorika pa'ni Gretsiyada, Afinada sud ma'jilislerinin' bag'dar'nda ju'zege kelgen bolsa, al bizlerde, Oрта Aziyada qa'wimler, ruwlar, milletler aras'nda payda bold?, biraq oratorl'q pa'ni s'pat'nda u'yrenilmedi.

A'yyemgi qa'wimlerdin' tu'rkiy tilles poeziyas? uzaq da'wirler dawam'nda sh'g'is evropan'n' ha'm Orayl'q Aziyan'n' ko'pshilik ellerine taralg'an.

Xorezm oypat'nda Aral boylar'nda, Arqa Kaspiy jag'alar'nda jasag'an qa'wimler kishi halda bolsada, kewil xoshl'q, aysh?-a'shoret,

o'z da'wirine say qiziq ma'resimlardi ha'r bir adamn' ju'reginen tabiatug'ni ta'sirli poeziyalq do'retpeler menen o'tkerip turg'an. Olar awzdan awzg'a tarap, a'wladtan a'wladqa jetken. On shg'ar'wshlar ha'm atqar'wshlar bolg'an. Bul a'debiy ko'rkem do'retpelerdi bu'gingi ku'ni kim shg'arg'anlg'? na'ma'lim, sonliqtan da bul do'retpelerdi folklor dep ataymiz.

Orta Aziya xalqlar'n' O'zinin' xalqt'n' jazw szw'na iye bolmag'anliqtan ko'rkem folklorlq shg'armalar? baspada baslmag'an. Son'g'? oyanw da'wiri dep atalatug'ni da'wirlerde Oрта Aziya xalqlar'nda son'n' ishinde tu'rkiy tilles qa'wimlerde du'niyag'a belgili ha'r ta'repleme sawatl? qudiret ilimpazlar, insanlar shqqan. Olardan bizge belgili Beruniy, Farabiy, Al Xorezmiy, Xoja Axmed Yassawiy, Zamaxshariy, Najimitdin Kubra, Masharib, Naway? qusag'an du'nya iliminin' sa'rkardalar?jasag'an.

A'miwda'riya ha'm Aral boy? ta'biyat? qanshama da'rejede o'zgermeli bolsa da, us?u'lkedegi jasag'an adamlard'n' ku'sh jigeri, aql oy'n ne tu'rli qub'laslar, ha'reketler, s'rl? ta'g'dirler shaypald'mad?, a'sirese a'sirler dawam'na adamlar ta'biyat q'y'nshlqlar'na qar's?, ha'r q'yl? a'dilsizliklerge gu'resti. Bul u'lkeden shqqan aql—oy iyeleri o'mirinshe ashlmag'an ta'biyat s'rlar'n' asht?. Adamzat do'retken ko'p sanal? ruwq'y ma'deniyatqa o'zlerinin' dur's bahalar'n berdi. Olard'n' miynetleri bu'ginge deyin du'nya xalqlar'n' iliminde basl? sheshimlardi iyeleydi. Solard'n' biri bizin' jerlesimiz Beruniy bolp esaplanad?.

2-bo'lim. ORATOR O'NERININ' RAWAJLANI'W BASQI'SHLARI'

Oratorl^{iq} o'neri pa'n s^{ip}at^{ida} ju'zege kelgen eken baska pa'nler menen ta'biyg'^{iy} tu'rde baylan^{is}atug'ⁱⁿ? an^{iq}. Olardⁱⁿ tiykarg'[?] quram? jazba xa'm aw^{iz}sha tu'rindagi materiallarg'a su'yenedi. A'debiy ma'deniy baylan^{is}lard[?] rawajland^{ir}ad[?]. So'z ma'deniyat[?] qaraqalpaq a'debiy tili xa'm onⁱⁿ n^{iz}aml^{ik}lar^{ina} bag'ⁱⁿad[?]. Oratorl^{iq} o'neri xa'mme waq^{it} aw^{iz}zeki xa'm jazba a'debiyattⁱⁿ n^{iz}aml^{ik}lar^{ina} logika ruwx^{iy}l^{iq} qa'diriyat ma'selerine su'yenedi. Logikag'a su'yenbey tur^{ip} ka'legen so'zdi baqlaw sol ga'ptin' ma'nisine tu'siniw olar arqal[?] sol ga'pte qanday teren' ma'ni bar olard[?] an^{iq}law mu'mkin emes. Ol ushⁱⁿ so'zler ga'pler bir-birine qarama-qars[?] yamasa tu'siniksiz bolmaw[?] kerek. M^{is}al[?] orator bol^{id}wd[?] kim ka'leydi? Degen ga'p bar. Bul soraw ga'p, lekin onda tast^{iy}qlawsh[?] ma'ni bar. Oq^{iw}g'a kirdi. Ol ga'plerdi soraw, xabar, u'ndew formas^{ida} ush^{ir}at^{iw} mu'mkin, so'zdin' qur^{il}isⁱⁿ orⁱⁿs^{iz} qollan^{il}iw[?] ju'z berse, onda biz ruwx^{iy}l^{iq} ma'niske ko'birek su'yenemiz. Ba'lkim so'zdin' ma'nisi basqasha oyda sh^{ig}'ar. Sebebi auditoriya ha'r bir ga'ptin' ta'sirshen'ligine ha'r q^{iy}l[?] tu'siniwi mu'mkin. Eger oratorl^{iq} o'nerinde ruwx^{iy}l^{iq} belgilerge su'yenip is etse, onda tⁱⁿlawsh^{il}ardⁱⁿ d^{iq}qatⁱⁿ o'zine tol^{iq} qarata alad[?], demek maqsetine jetkeni esaplanad[?]. Bun[?] a'melde sⁱⁿap ko'riw laz^{im}.

Joqar[?], orta, amawl[?] bilimlendiriw ministr^{ligi} 90–j^{il}larda keyin ayr^{iq}sha so'z ma'deniyat[?] pa'nine itibar berdi ha'm bu'ginge deyin

oratqı pa'ni menen aralas tu'rde u'yrenilmekte. Bul pa'nler bir-birine jaqn bolg'an? menen olardn' mazmun?, so'z etejaq obekti, o'z aldna qoyg'an wazypalar?, maqseti, predmeti h.t.basqada jaklarna qarag'anda ha'r bir pa'nnin', o'z aldna o'zgesheligin ko'riwge bolad?. Olardn' bir-birine baylanıh ha'm ayırmashıg'n, biri ekinshisine tolıqtıp baratug'nlıg'nda umıtpawmız lazın.

Oratorlıq o'neri pa'ni du'nya ellerinde bir neshe a'sirlerden berli o'z aldna u'lken bir ortaqa pa'n sıpatında ju'zege kelse, so'z ma'deniyat?pa'ni keyingi a'sirlerde g'ana pa'n sıpatında payda bolad?.

Jokarıdag'? ha'r qıyl? ma'selelerge qaray otıp so'ylew ma'deniyat? boyınsha pikirler jazg'an ko'p g'ana ilimpazlardn' oratorlıq o'neri ha'm tili ma'deniyat? pa'nleri burın, al so'z ma'deniyat? pa'ni keyingi a'sirlerde g'ana pa'n sıpatında payda bolg'an degen pikirlerine su'yeniwge bolad?.

Oratorlıq (sheshenlik) o'neri, til ma'deniyat?, so'z ma'deniyat? pa'nleri boyınsha geypara izertlewshiler ha'r qıyl? ma'nide pikirler ju'ritken. Olard? analizley otıp pa'nlerdin' bir-birine baylanıh, ayırmashıg? uqsaslıg? boyınsha to'mendegidey ushıslard?, pikirlerdi eslegen maqul. Olar sheshenlik o'neri, so'ylew ma'deniyat?, til ma'deniyat? boyınsha pikirler, olar ha'r qıyl? oylaw boyınsha maydalap berilgen:

1. So'ylew ma'deniyat? sonday ma'nide a'debiy til menen baylanısl? ha'm onn' payda bolw?, tiykar?, talab?, o'tmishleri ayırm bo'limleri ma'lim da'rejede so'ylew o'nerinde qollanılad?. Bul (so'ylew

ma'deniyat?, bul sheshenlik) ha'm materiall?q xarakterge qarap emes, so'zdin' ta'sirshen'ligine, esitiw ma'deniyat?ha qarap belgilenedi.

2. So'ylew bul ga'ptin' aw?z eki tu'ri yag'n?y sheshenlik o'neri aw?z eki so'z o'neri degen ma'niste, al so'z ma'deniyat?, so'zdin' ha'm aw?z eki ha'm jazba tu'ri ush?n tu'sindirmesi.

3. So'ylew ma'deniyat? ja'miyet ag'zalar?n?n' ul?wma so'ylew da'rejesin na'zerde tutad? yag'n?y on?n' maqseti, a'rman?, pu'tkil xal?qt?n' so'ylew tilin ma'deniyatlast?r?wd? mo'lsherleydi. Klassik ma'nide so'zlik bolsa ol geypara tulg'alard?n, shaxslard?n' so'ylew da'rejesinin' o'nerin belgileydi. Onda so'ylesken wakt?nda t?n'lawsh?larga mazmun?n, ideyas?n ha'm maqsetlerin jetkiziwdi, belgili da'rejede bag'darlawd? ko'zde tutad?. Demek t?n'lawsh?lard? ma'lim bir maqsetke bag'darlaw, d?qqat?n awdar?w tiykarg'? or?nda turad?. Ko'plegen ilimpazlar ha'r qanday aw?z eki so'ylewdi oratorl?q o'ner dep bilip, ol qandayda bir na'rseni tu'sindiriw s?patlawg'a emes, t?n'lawsh?lard?n' sanas?na ta'sir etiwini maqset etip alg'an.

4. Sheber orator o'nershisi tiykar?nan o'z oy?n, pikirini ko'pshilik t?n'lawsh?larga, ken' auditoriyag'a mo'lsherlengen bolad?. Bun?n' ko'bisi ay?r?m tulg'alarg'a tiyisli. Sonl?qtanda t?n'lawsh?lardan t?s qar? ha'r qanday kisilerge so'ylew ma'deniyat? sa'wbetlesiwde jeke adamlarg'a qarat?lg'an bol?p pikirleri ha'm olard?n' qa'biletini o'zinde qamt?yd?.

5. Ha'r bir adam o'z tilinin' imkaniyat?na, til bayl?qlar?na isenip tu'pkilikli oy?n o'zinin' pikirlerinde bayanlaw? mu'mkin. Sonl?qtan da ha'r bir orator a'debiy tildi sheber biliwi, so'ylew ma'deniyat?n teren'

iyelewi sha'rt. Ha'r qanday orator so'z ma'deniyatni o'zinde bo'rttiredi: jaz'wsh? da shay'rd? o'zlerinin' qa'legen janrlarnda jazg'an sh'g'armalarnda oratorl'q sheberlikti daw's? joq so'ylew ma'deniyat? menen sabaq beriw da'rejesinde jaz'p qald'rad?. Ol jazba ma'deniyat. Endi olard'oq'p, ayt'p esittiriw ilah'ya da ull'is.

6. So'ylew ma'deniyat? ken' xal'q massasni ko'zde tut'p is al'p baratug'ni taraw. Sonl'qtan da oratorl'q penen baylan'sni bir ta'repi ta'biyg'iy qa'bilet, asa sheberlik bol'p tab'lad?. Asa oratorl'q o'neri so'ylew iskusstvosnda so'ylesiw go'zzal'g'ni esapqa alatug'ni pa'n. Al, so'ylew ma'deniyat? adamlardni' barl'g'ni orator etiwdi ko'zde tutad?, degen menen ma'denyatl? so'ylegen adamlardni' ha'mmesi orator bola almayd?. Bun? ta'biyg'iy talant? bar, o'z u'stinde ku'shli tayarlang'an, sheshenler, dilwarlar g'ana iske as'ra alad?.

7. So'ylew ma'denyat? bul so'ylesiw da'rejesine tiyisli tu'siniklari bar, belgili da'rejede til ma'deniyat? menen u'nles a'debiy tildin' onni' normalarni' qanday da'rejede til n'zaml'qlar'na tuwr? keletug'ni'na su'yenedi. Olard? qayta ko'rip sh'g'w'g'a, qayta islewge mu'mkinshilik bolama. Bolmay ma? Qarast'rad?. Al, sheshenlik o'neri bolsa, (oratorl'q) bul joqar'g'lday ilimiy normativlerdi ko'zde tutpayd?.

8. Sheshenlik ma'selesi sheshennin' talant'na, so'ylew so'zdin' mazmun'na, logikal'q tiykarlar'na, so'zdin', ga'ptin' izbe-izligine, uqsasl'q da'rejesine itibar beredi. Al, so'ylew ma'deniyatnda, so'z ma'deniyatnda bolsa tildin' ga'ptin' qurl's'na, govarl'q du'zilisine x.t.b.itibar beriledi.

9. Oratorlïq o'neri tiykarında bir yaki ko'pshilik sheshenlerdin' so'ylewi xaqqında ga'p ju'ritedi. Bunda, so'ylewdi tñ'lap atıg'anlar, yag'nıy ken' xalıq massasın qur' ga'pti ko'zde tutpaydı, onda so'ylew da'rejesin, ga'ptin' izbe-izligin, so'ylew ma'deniyatın, orator o'zinin' sheshenligi, tapqılıg'ı, oyshılıg'ı, so'zge ustalıg'ı menen diydilegen maqsetine jetti me joq pa? Aqırına deyin pikirlerdin jetkeriwi menen baxalanadı. Bul onın' tiykarg'ı wazıypası esaplanadı.

10. So'ylew ma'deniyatında so'ylesiw ushın aldınan qanday da bir sxemag'a, rejeye qatıp qalg'an tu'rde isene bermey, sol da'wirdegi ja'miyettin' ana tili. A'debiy til baylıqlar'ı xa'm olardı sheber paydalana biliw mu'mkinshiliklerin iyelew za'rur. Bul ushın ayrıqsha ko'rinishlerge iye bolıwı kerek.

11. Oratorlïq o'neri, sheshenlik, dilwarlïq uzaq tariyqa iye. Ko'rkem so'ylew, so'z ma'deniyatı bul ush pa'n bir-birine og'ada baylanıslı, uqsas. Ayırmaslıqlarg'a da iye, sonın' menen birge birin-biri tolıqtırıp ta baratug'ın pa'nler bolıp esaplanadı. Sonlıqtanda, olardıñ teoriyalıq baylanısların teren' iyelep, tu'sinip, ha'r birin o'z aldına pa'n sıpatında rawajlandırıp barıw zaman talaplarına sa'ykes keliwi kerek.

12. Oratorlïq o'neri pa'ni so'z, til xa'm so'ylew ma'deniyatına jaqınlıg'ı xa'm ayırmaslıg'ı sebebinen logika, etika, estitika pa'nleri menen de o'zinin' biraz uqsaslıg'ına iye.

3-bo'lim. RADIO HA'M TELEVIDENIEDE ORATORLIQ O'NERININ' O'ZINE TA'N O'ZGESHELIKLERI

Ja'miyetimizde tu'rli ka'sip iyeleri bir-biri menen baylanista is al'p bar'p at'g'an'na ha'm o'z-ara birge islesip, baylanis'p ketkenligi keleshegimizdin' en' qu'diretli aw'zbirshiliginen ibarat. Us'g'an qaray tu'rli ka'sip iyelerinin' du'zilisine mo'lsherlep olarg'a laz'm bolg'an so'zler, ga'pler jaz'lad?, ayt'lad?. Tu'rlishе ko'riniste ga'p kur'lad?. Sonl'qtanda turm's'm'z'dag'? tu'rli ka'sip, ja'miyetshilik jag'daylar'na qaray oratorl'qt'ni' da (sheshenliktin' de) tu'rleri, bo'limleri payda bolg'anl'g'?ma'lim. M'sal?:

Siyas'iy ja'miyetshilik oratorl'iq (sheshenlik) t'ni' tu'rine – ma'mleket ha'm ja'miyettegi isler tuwral? ju'z bergen a'hmiyetli waq'iyalar, ma'jlisler, konferentsiyalar, anjumanlarda, oq'latug'ni' bayanatlar kiredi. Bulardan basqa da ma'mleketlik da'rejede o'tkerletug'ni' ush'ras'w'larda jasalatug'ni' bayanatlar, so'zler bar.

Akademik orator (sheshen) l'iqqa - barl'iq ilimiy-teoriyal'iq konferentsiyalarda, ilim kondidant? ha'm doktorl'iq dissertatsiyalar jaqlawdag'? bayanatlar, opponentler pikirleri, joqar? oq'w orn'ni' pitkeretug'ni' bakalavr ha'm magistr'lard'ni' pitkeriushi ha'm dessertatsiyalard'ni' juwmaqlar'nda islenetug'ni' bayanatlar, bildiriwler, sh'g'p so'yleuler, opponent, baha beriwshilerdin' so'zleri kiredi.

Auditoriya oratorlar? (sheshenligi)ne – universitet, institut, litsey, kolledj, t'ni'lawsh?, mektep oq'wsh'lar? jatad?. Ha'r q'yl? metodikal'iq ja'rdem kitaplarda.

Sotsiall'iq-turm's'l'iq toparlardag'? oratorl'iq (sheshenlik) –bul ha'r bir sho'lkemlerde o'tkeriletug'ni', ha'r q'yl? ma'jlislerde sh'g'p so'ylewler, yubiley bayramlar?, dan'ql?sa'neler, tuw'lg'an ku'nler h.t.b ba'zimleri kiredi.

Saxna oratorlǵı? (sheshenligi) (kino, teatr akterlar?, kontsert baslawshılar yamasa kontsertti alıp barǵushı akterlar kiredi) bular awız eki formadagı? oratorlǵı (sheshenlik) tu'rinen esaplanıp, tıńlawshı tamashago'ylar esabına tiyisli ulıwma a'debiy ko'rkem turde, shıayl? lapız benen a'melge asılatug'ın so'zler esaplanadı. Olar basqa shıǵıp so'ylewshilerden dialogik xarakterden parıqlanıp turadı.

Teleradio jurnalistikası oratorlǵı? (sheshenligi) – bunda ko'rsetiw yaki esittiriw alıp baratug'ın jurnalist, diktorlar, lektorlar a'debiy tilde ha'mme ushın tu'sinetug'ın jag'dayda so'z so'ylewi, anıq tu'sinikli, ra'wshan tu'rde anıq so'ylewi kerek. So'ylep turg'anda bir so'zdin' qaytalanıw, aljaspaw ushın jazılǵan tekstler u'stinde qunt penen tayarlanıwı lazım.

Diniy formadagı? oratorlǵı (sheshenlik) -bunda namaz, orazalarda diniy ug'ında aytılatur'ın su'pelerdi, duwalardı qıta'a'tke salıp aytıw, oqıw ta'rptileri so'z etiledi.

Toy, mereke o'tkeriwdegi oratorlǵı (sheshenlik) - toylardı merelerdi ko'she, awıl biylerinin' qatqudalǵı?, basqarıw usıl?, a'dilligi ha'r qıyl? jag'daylardı tu'sindiriw, oylasıq, basqarıw sheberligi ayrıqsha bolıwı tiyis. Ko'p adamlar toydı jaqsı kewildegidey qu'diretli so'zler menen aqıl-na'siyat aytıp, sawatlı, ma'deniyatlı, ha'mmenin' kewlinen shıǵıp basqaradı. Al birewler merekenin' quntın qashıtıp, so'zi –so'zine uyqaspay, ala –g'ula so'ylep, ha'r kimga ta'pinip, sıylasıq hu'rmetti ornına qoya almaydı. Bunday adamlardı orator (sheshen) dew qıyın.

Toydı turmısımızda ha'r qıyl? basqarılardı ko'rip ju'rmız. Geyparalar og'ada sawatlı, ma'deniyatlı, ha'mme so'zin, ga'pin ornına qoyıp, ba'lent parwaz benen basqaradı. Ol merekenin' aqıl-da jaqsı juwmaqlanadı. Geyde sawatsız, ma'deniyatsız so'zler menen bet ashadı? ashatur'ınlardı da ushıatamız. Olardı ekinshi kelin toylarg'a shaqırtıpaydı. Jurtshılıq ta'rezi. Ko'pshilik jag'dayda toydı basqaradı, bet ashadı. Olardıń so'zlerinde geypara ta'krarlawlarda ushıasadı. Biraq hawazın basqalardan anag'urılın joqarıturadı.

Bulardan basqada oratorl^q o'nerinin' ha'r q^{yl}? mayda tu'rleri, formalar? bar. O'z ara gu'rrin'lesiw, jeke ush^{ras}awlar, kishi jar^{slarg}'a tu'siw, taqmaq ayt^w, yadlag'an poeziyal^q, prozal^k u'zindilerdi ayt^p beriw, oshaq bas^{ndag}'? ga'pler h.t.b.

Oratorl^q (sheshenlik) o'nerinin' kishi formalar? da bar. Olar diolog-monolog so'zlerden quralg'an bol^p, onsha u'lken emes ush^{ras}awlarda, jeke so'ylewshilerdi, o'z-ara pikir al^{sl}awlarda ush^{ras}ad?. Ol o'zi so'ylep, o'zi yadlag'an tekstlerdi (proza yamasa poeziyada-Yu.P) ayt^p beredi. Onda sawal jawap bolmayd?. Tayar tekstke qur^{lad}?

Diologik so'ylewde soraw- juwap , ha'r q^{yl}? jar^{sl}w, tart^{sl}w, bir muq^m na'rseni biliw , o'z-ara gu'rrin'lesiw h.t.b. us^{ll}larda ko'rinedi. Bular a'ytewir dialogtan turmay, milliy u'rp-a'detler milletimizdin' qa'diriyatlar? o'tmishi, bu'gingisi, ja'miyetimizdin' alg'a rawajlan^wnda talap etiletug'ⁿ a'hmiyetli ma'selelerge, ilim-bilim, ta'rbiya problemalar^{na} qur^{ll}w? sha'rt. Bunⁿ ha'r birinde waq^t (reglament) esapqa alⁿw? talap etiledi. Ha'r bir ush^{ras}awda orator (sheshen) sab^t taqatl[?], o'zin jaqs? tuta biliwi, kewilden, jan'^{ll}sa beriwden, tamag'ⁿ q^{ll}p jo'tele beriwde, bir so'zdi ta'kirarlay beriwden o'zin t^yw? laz^m. Demek so'zdi «jeti o'lshep, bir kesip» so'ylew, ayt^w kerek eken. Abdulla Oripovtⁿ:

Mine o'tip aldⁿ qutl[?]ayⁿan,

Endi suw ishkeysen turm^{sl} sayⁿan,

Jeti o'lshep bir kes, jetpis o'lshep kes,

Liykin kes, yashull? aytqan jayⁿan – degeni ha'mme oratorlar (sheshenler) ushⁿ a'diwli m^{sl}al bola alad?. J^{yn}al^{sl}larda, ush^{ras}awlarda a'lpay^m so'ylep, jag'^{ml}? so'zler menen isenimli, aq^{ll}? ga'ppler aytsan' ha'mmeden ziyada bolasan'.

Orator (sheshen) ha'r qanday ma'jlis, ush^{ras}awlarda tekstti jaz^p al^p tayarl^q ko'rip so'ylegeni maqul. Biraq bunⁿ unaml? ha'm unams^z ta'repleri de seziledi. Unaml? ta'repleri-orator (sheshen), lektor o'zinin' tⁿlawsh^{ll}ar ald^{na}

shug'atug'niha jazib u'lken tayarliq ko'redi. Tekstke qarap, geyde oqib so'ylese ga'pi jaqs, izbe -iz, mazmunli shug'ad?. Biraq unamsiz ta'repi tih'lawshlar - orator (sheshen) onsha bilmey me deymen, tekstke qarap, aytib tur dep satinanan ku'ledi. Tezis yaki konspekt alib jaqs?. Sebebi: sheshen tayarlanib, jazib arqali oqib tayarlang'an u'lken a'hmiyetke iye. Biraq tekstti oqib tura beriw kerek.

Orator (sheshen) ushni til normalarni jaqs iyelewi, ko'rkem a'debiyatlard ko'p oqib, u'yreniwi, ta'jriybeli sheshenlerdin' is usllarni u'yreniwi, olardni' lektsiyalarina kirip qalay so'yleytug'ni, o'z-ara pikirler almasib, tih'lawshlarg'a mu'na'sibet ma'selelerin gu'zetip barg'an maqul. Teleradio so'zlerine, gazeta-jurnallar tillerine, tekstine ko'p itibar beriw kerek. Orator (sheshen) o'z so'zinin' mazmunina, ideasin, konpozitsiyali qurilisina, uyqasig', izbe-izligine, so'zlerdin' kem-kem go'zzallanib tur alibina ilahiyda na'zer salib, baqlap, o'zinshe so'ylep, aytib ko'rip shug'llansa g'ana orator (sheshen) bola alad?.

JUWMAQLAW

Elimizde g'alaba xabar quralların rawajlandırılıw, haqıyqıy erkin pikir minberine aylandırılıw, materiallıq-texnikalıq bazasın bekkemlew, bunnan bılay da na'tiyjeli jumıs islew ushın du'nya u'lgileri da'rejesinde sharayat ha'm imkaniyatlardı jaratılıw, taraw ushın maman qa'nigelerdi tayarlaw, qayta tayarlaw ha'm ta'jiriybesin arttırılıw usag'an a'hmiyetli ma'seleler O'zbekstan Respublikası Konstitutsiyası, bir qatar nızamlar ha'm basqa da huqıqıy normativlik hu'jjetlerde bekkemlep qoyılğan. Baspaso'z ha'm ma'limleme erkinliginin' kepilligi g'alaba xabar qurallarının' ekonomikalıq erkinligin ta'miyinlew, ma'limleme maydanında salamat ba'seki printsiplerinin' qalıplesip atırılğanında ayqın ko'rinbekte.

Ha'zirgi waqıtta barg'an sayın rawajlanıp ha'm ken'eyip atırılğan ma'limleme ortalığında ma'mleketlik emes g'alaba xabar qurallarına ayrılsha a'hmiyet qaratılmaqta. Bul jag'daylar aymaqlıq, ma'mleketlik emes teleradio studiyaların' jumıs islewi ushın za'ru'rli sharayat jaratılğan, ma'mleketlik emes gazeta-jurnallar, radio ha'm telekanallarının' turmısımızdan bekkem orın alıwı ushın materiallıq ha'm ruwxıy ja'rdem berilip atırılğan, olardı zamanago'y ma'limleme kommunikatsiya tarawındag'ı son'g'ı tabıslarg'a tiykarlang'an ha'm texnologiyalar menen ta'miyinlewde o'z sa'wleleniwin tappaqta.

G'alaba xabar quralları siyasiy-ideyalıq, ruwxıy-ag'artırılıwshılıq bag'darda kommunikatsiyanın' tiykarg'ı tayanış shıpatında ja'miyettin' ja'miyetlik-siyasiy belsendiligine ku'shli ta'sir etip, ma'mleketlik

institutlarga salishtirganda jamiyetlik qadag'alawdih' ku'sheyiwi ushin jan'a imkaniyatlard?keltirip sh?g'?w mu'mkin.

Ma'mleketimizde g'alaba xabar qurallarinda ju'rgizilip at?g'an ma'mleketlik siyasatt? n?zamlar arqal? bekkemlew, olardih' sh?n ma'nisinde «To'rtinshi ha'kimiyat» s?patinda qa'liplesiwi ushin jeterli huq?q?y tiykar bol?p x?zmet etpekte.

PAYDALANILG'AN A'DEBIYatLAR DIZIMI

1. Karimov I.A. O'zbekiston: milliy istiqlol, iqtisod, siësat, mafkura. T.I. –T.: O'zbekiston. 1996. –364 b.
2. Karimov I.A. Bizdan ozod va obod Vatan qolsin. T.II. –T.: O'zbekiston. 1996. –380 b.
3. Karimov I.A. Vatan sajdagoh kabi muqaddasdir. T.III. –T.: O'zbekiston. 1996. –366 b.
4. Karimov I.A. Yuksak manaviyat – engilmas kuch. – T.: Manaviyat. 2008.
5. Internet dlya jurnalista. Moskva, Media-Soyuz, 2001.
6. Kastel?M. Galaktika Internet. Ekaterinburg. U-Faktoriya, 2004.
7. Kixtan V.V. Informatsionnie texnologii v jurnalistike. – Rostov n/D: Feniks. 2004.
8. Krupnov A.I. Internet-spravochnaya kniga rukovoditelya. Moskva, Fiord. İzvestiya, 1998.
9. Mominov F.A. Jurnalistika ijtimoiy – institut sifatida. Tashkent, TashDU, 1998.
10. Naumov V.B. Pravo i Internet: ocherki teorii i praktiki. Moskva, Universitet-Knijny dom. 2002.
11. Proxorov E.P. Iskusstvo publitsistiki. Razm?shlenie i razbor?.-M.: «M?sl», 1984.
12. Tert?chniy A.A. Janr?periodicheskoy pechaty. Ucheb. posobie. – M.: Aspekt Press. 2000.
13. Akbarov A.I., Ernazarov T.E. İstoriya pechaty Uzbekistana. 3 jildlik. T.: «Wqituvchi», 1976-1978.

14. *Odintsov V.V. i dr. Shkolnʹy slovar inostrannʹx slov.* M., 1983. 68 B.
15. *Pelt V. Informatsionnye janrʹ jurnalistiki* M.: 1983.
16. *Solganik G.Ya. Stilistika gazetnʹx janrov.* M.: 1978
17. Abdusattarov R., Toshaliyev I., Maxmudov S. Ommaviy axborot vositalarining tili va uslubi. Toshkent., 2000.
18. Abduraxmanov H., Mahmudov N. Swz estetikasi. T;«FAN», 1871.
19. Achilova D. i dr. Taynʹ reklamnogo dvora. 1985.
20. Bekbawliyev D. Gazeta qalay shʹgʻadʹʹ? Noʻkis, «Bilim» 2011-j.